

Petar Strčić

O RIJECI OD 1918. DO 1924. GODINE

Razvoj grada na potoku Rječina u periodu iza prvog svjetskog rata svojedobno je neobično privlačio pažnju znanstvene i stručne te šire javnosti u Italiji i u jugoslavenskim zemljama, pa i izvan njihovih granica. Problem tadašnje Rijeke iskrsnuo je ponovno, ovaj put kao elemenat spora između Kraljevine Italije i tek formirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i, uskoro, pretvorio se u jedan od tadašnjih svjetskih problema. To pitanje bilo je za Kraljevinu SHS jedno od komponenata u kompleksu različitih elemenata koje je trebalo ili nije trebalo, brže ili sporije riješiti kako bi se učvrstile međunarodne a donekle i unutrašnjopolitičke pozicije mlade Karađorđevićeve Kraljevine. Za kraljevinu Savojaca, međutim, pitanje tadašnje Rijeke — grada na desnoj obali Rječine — bio je u prvom redu unutrašnjopolitičko pitanje, iako je vrlo atraktivno figuriralo i u prvim redovima međunarodnih istupanja apeninske države. U samome gradu iskristalizirale su se, uglavnom, iste snage koje su se sukobljavale ili su surađivale i prethodnih desetljeća, s time da je pojava fašista i komunista bila novi elemenat koji je u danoj situaciji zaista pridonio raščišćavanju važnih političkih, ekonomskih i drugih prilika. Na prvi pogled barnumska pojava Gabriela D'Annunzija pridonijela je svojevrsnom zamagljivanju problema tadašnje Rijeke kao međunarodnog problema i kao subjekta čiji su dijelovi — građani — manipulirani u svojim osjećajima, ali to kratko vrijeme traje. Baza imperialističkih talijanskih htijenja ostaje ista — zahvatiti čim više istočnojadranskih jugoslavenskih teritorija u vrijeme dok traje konsolidacija Kraljevine SHS, tvorevine koju Rim nije predviđao u svojim planovima na Balkanu prije rata. Sve su to skladno podržali fašisti, koji su rano shvatili da se bez tadašnje Rijeke ne mogu tražiti i ostali jugoslavenski teritoriji na istočnoj obali Jadrana.

Pripremajući ovaj prilog našao sam se pred dosta teškim zadatkom. Međutim, ne mogu — odmah na početku — reći kako se i moglo očekivati da ću naći izgovor u nedostatnoj građi ili u oskudnoj literaturi. Daleko od toga — posao je bio težak baš zbog dovoljno izvora i zbog ogromne, nevjerovatne količine literature, uglavnom jedne vrste, vanjskopolitičkog sadržaja, koja može istraživača povesti krivim putem; ta je literatura vezana uz »jadransko pitanje«, jedno od glavnih svjetskih problema poslije prvog svjetskog rata, u kojem je pitanje Rijeke zauzimalo jedno od centralnih mjesta. Tako se i dogodilo da pogriješe mnogi pisci koji su pošli u istodobno opisivanje ili u analizu kompleksne društvenopolitičke i ekonomske situacije u Rijeci krajem drugog i u početku trećeg desetljeća našega vijeka. Naime, i sâm sam se našao pred složenim problemom:

kako ukratko izložiti ono do čega sam došao na temelju svojih istraživanja i analiza, a koje nisu u skladu s mnogim već objavljenim tekstovima ne samo na talijanskoj strani — u nas je nekako uobičajeno konfrontirati se s takvom literaturo — nego i na jugoslovenskom području; a u jednoj i drugoj literaturi sve donedavno je vladala uglavnom jednostrana jednodušnost barem što se tiče položaja Rijeke od 1918. do 1924. godine.

Izvukao sam ovom prigodom, dakle, nekoliko bitnijih elemenata za koje smatram da su diskutabilni i da bi na njihovu pojašnjavanju valjalo raditi i duže vremena.

No, najprije jedan na prvi pogled sasvim periferan problem — prije nego prijedem na osnovni sadržaj ovog saopćenja, moram upozoriti na geografski pojam imena Rijeka. To bi moglo i čudno zvučati kad ne bih imao u vidu sve češću pojavu u tekstovima naših pisaca, čak i u profesionalnih historiografa koji stavljaju u naslove svojih radova ime grada na Rječini, a zapravo pišu samo o pojedinim njegovim dijelovima. Međutim, tekstovi govore najčešće samo o prošlosti dijela grad na zapadnoj obali Rječine, govore o povijesti dijela grada na desnoj obali toga ovećeg potoka, a rijetko govore o gradu u cjelini (dogada se kada to i govore, da u naslov stave dva naziva istoga grada). U vremenu o kojem ću ja govoriti pojam grada Rijeka protezao se samo na manji dio zapadnog područja današnje Rijeke, uglavnom otprilike od obale Mrtvog kanala do palača današnjih radnih organizacija »Jugolinija« i »Riječka banka«; ostali zapadni dijelovi današnjeg gradskog područja spadali su tada u prigradsko područje, sa svojim vlastitim imenima, na primjer Zamet, Drenova itd. Istočni dio današnjeg grada gotovo da se već bio oformio kao gradska cjelina pod imenom Sušak. Kako je do toga došlo? O tome imam svoje mišljenje, a da bih ga i sada uvjerljivo obrazložio, moram se na tren zaustaviti: ni taj problem u hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj historiografiji nije sasvim objašnjen, a najuže je vezan upravo za povijesna zbivanja u razdoblju od 1919. do 1924. godine, koja se nebi mogla u potpunosti razumjeti niti shvatiti bez razjašnjavanja navedenog problema. Naime, za razvoj Rijeke do, otprilike, polovine 20-ih godina našega stoljeća po mnogočemu je prekretničko vrijeme — u kojem treba tražiti dio korijena budućih promjena — daleko unazad, čak do oko polovine 19. stoljeća (a možda će ih trebati tražiti još i ranije). Evo o čemu se radi.

S propašću germanizatorskog Bachova apsolutizma i povratkom na tzv. parlamentarni način života u Austrijskoj Monarhiji tadašnja je Rijeka ostala u sastavu Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, zapravo — Banske Hrvatske koja je bila dio ugarskih Zemalja krune sv. Stjepana (translajtanijski, istočni dio Habsburške Monarhije). Dakako, riječki »fiumanissimi« — kako ih je nazivao predstavnik Hrvata i tada slavni Riječanin Erazmo Barčić — ta malobrojna gradska, novčarska i trgovačka elita, osjetili su se ugroženima. Ti anacionalni elementi, zapravo svega desetak obitelji koje su gotovo vladale tadašnjom Rijekom, procijenili su da im uže povezivanje s Budimpeštom može dati još veće ekonomske blagodati, dakako ne gledajući pri tome na činjenicu da će većina građanstva, a naročito siromašniji svijet, još lošije proći. Naime, čvršće povezivanje grada s ostalim dijelovima Hrvatske bez sumnje bi omogućilo i brže razvijanje ove zemlje u cjelini, a time i poboljšanje materijalnog položaja njenih stanovnika. U tadašnjoj Rijeci stvara se živa struja riječkih »ungareza«, čiji se jači tragovi mogu naći već o počecima 19. stoljeća, a naročito od

40-ih godina, od doba kada mađarski kapital postaje sve zainteresiraniji za more, za svjetska trgovačka prostranstva. Riječki »ungarezi« kreću se sve organiziranijim putovima, stvarajući okvirni autonomaški program te nastoje — kako je Barčić pisao — da od tadašnje Rijeke stvore »silu ranga kneževine Monako ili Republike San Marino«, sa 13 000 stanovnika, na teritoriju koji zahvaća samo tristo četrdeset i tri tisućnine jedne kvadratne milje, s prihodima samo od trgovine i industrije. Ali, ono što se Barčiću činilo »mikroskopskom i smiješnom težnjom«, vrlo skladno se uklopilo u opće težnje moderne Mađarske — da u okviru Austro-Ugarske definitivno izbori vlastiti pomorski izlaz u svijet, nešto slično austrijskom Trstu. I odjednom se stvarilo ono čemu se Barčić rugao — raznim pritiscima i smicalicama Budimpešta i njeni ohrabreni riječki »ungarezi« uspjeli su krajem 60-ih, odnosno početkom 70-ih godina nametnuti Hrvatskoj tzv. »riječki provizorij«. »Privremena« uprava Budimpešte, bez direktne veze preko Banske Hrvatske, međutim, potrajala je punih šest desetljeća, sve do 1918. godine, do raspada same Habsburške Monarhije, a u okviru nje i zajednice Zemalja krune sv. Stjepana, u koju je Rijeka bila neposredno uklopljena. Nakon toga se, u neku ruku, slična »privremena« uprava, ali u talijanskom obliku, nastavila do 1924. godine, a zaposjednuće se produžilo zapravo sve do NOB-a i socijalističke revolucije koji su radikalno izmijenili situaciju.

Hrvatska buržoazija nije bila u stanju ni u mogućnosti da se ravnopravno nosi sa snažnim mađarskim kapitalom u njegovoj sve jačoj i snažnijoj ekspanziji općenito a ne samo u pogledu Rijeke. Doduše, u državnopravnom pogledu teško je popuštala, imala je i mnoštvo argumenata, ali u praksi, u privrednom životu prihvatila je ipak ono što joj je indirektno ponuđeno — da prek Rječine, na njenoj istočnoj strani, stvori sebi manji izlazni emporij. Dakako, i to je bilo samo dio farse u uskoj vezi s potrebama mađarskog dijela grada. Naime, u zapadnom dijelu istoga grada bilo je potrebno što više i što jeftinije radne snage, pa je bilo zgodno da se ti radnici privuku u blizinu grada, ali tako da se iz toga dobiju, između ostalog, još dvije koristi — nije trebalo trošiti gradeći za njih nove gradske nastambe, a, s druge strane, pola dana udaljavali su se iz grada, što je dugo vremena pridonosilo, između ostalog, ukklanjanju mogućnosti proleterskog organiziranijeg i jačeg otpora. Tako je već 1874. god. došlo da razvrgnuća bakarskog municipija, do stvaranja više malih upravnih općina, a tri godine kasnije sjedište općine sišlo je s povijesnog Trsata u »Sušak« — tada još uvijek samo skup kuća u blizini ušća Rječine. No, iako je ime »Sušak« od tada postepeno počelo obuhvatati sva sela i ostala manja naselja na istočnoj obali rječine, uključivši i stari kaštel-grad Trsat, Budimpešta nikad nije dozvolila da se ovo novo mjesto razvije u jači privredni i politički centar, niti da dobije npr., čak ni status grada — uvijek je Sušak morao ostati samo umjetni prirepak stvoren isključivo zbog potreba zapadnog, »mađarskog« dijela grada.

Još nešto treba i posebno naglasiti — nacionalni su odnosi bili izuzetno složeni, tokom druge polovine 19. st. postajali su još kompliciraniji, iako je 1918. godina dočekana u tom smislu — na prvi pogled — s vrlo jednostavnom ocrtanom slikom. Naime, etnička struktura postepeno se preformirala u klasnu, tako da su osnovne državne organe, važnije rukovodeće privredne položaje, a na željeznici i druga mjesta popunjavali uglavnom Mađari; osnovni sloj

gradjanstva i uski vodeći buržoazni trag sačinjavao je uglavnom talijanski i hrvatski — talijanaški — odnarodjeni elemenat dio niže malobrojne sloje gradjanstva i gotovo čitava radnička klasa, te seljački elemenat bio je hrvatski. Već smo spomenuli da je osnovna radna snaga stanovala na istočnoj obali Rječine, te u drugim perifernim mjestima tadašnje Rijeke; pripadnici te radne snage u cjelini su bili Hrvati, pa se grad i u nacionalnom pogledu dobrim dijelom pocijepao u dva dijela. Tako je, na primjer, u zapadnom dijelu grada onemogućavan svaki pokušaj prosvjetnog života na hrvatskom jeziku.

U takvim okvirima društveno-političkog i ekonomskog razvoja, na jednom uskom geografskom prostoru, sa složenim nacionalnim odnosima, u okviru kojih je ogromna većina građana bila ne samo klasno već i nacionalno podjarmljena ne toliko od tuđinskih elemenata koliko od odnarođenih elemenata vlastitog naroda, tadašnja se Rijeka pretvara u zaista velik, moderan trgovačko-industrijski grad, najveći lučko-pomorski centar translajtanijske luke istočne, ugarske polovine goleme habsburške podunavsko-mediteranske monarhije. Takav brzi razvoj grada, koji su planski izgrađivali i usmjeravali iskusni građevinski i ekonomski stručnjaci (koji su, dakako, u potpunosti slijedili intencije svojih financijera), s nesumnjivim vanjskim obilježjima bogatstva i sjaja, pridonio je tome da je tzv. oligarhijski sloj grada dosta dugo vremena mislio da mu razvoj situacije zaista ide na ruku.

U početku je koristi zaista i bilo. Grupa se riječkog vladajućeg sloja i širila, jačala se došljacima iz mađarskih i slovenskih krajeva, pa i iz ostalih dijelova Hrvatske; znatno su pojačanje činile činovničke i druge obitelji koje su 60-ih godina istjerane iz sjevernih talijanskih krajeva što ih je carevina izgubila u ratovima s Francuskom i Njemačkom, a u korist mlade talijanske kraljevine. Za sve te autonomaje još je 1850. god. napisao dopisnik Gajevih zagrebačkih novina iz tadašnje Rijeke da im je svejedno da li su Turci ili Kinezi, samo da nisu Hrvati — koji čine većinu Riječana. »Ungareze« karakterizira i nasilnost, skloni su često teroru, pa i silom učvršćuju svoje ionako privilegirane pozicije.

Istodobno, hrvatske političke i ekonomske grupe — dosta slabe — grčevito se bore za opstanak; no, ni stvaranje Sušaka, niti djelovanje npr. jakih hrvatskih političkih ličnosti poput Anta Starčevića ili Erazma Barčića, niti kulturnih i prosvjetnih radnika (npr. Fran Kurelec, Antun Mažuranić, itd.), niti dolazak i djelovanje Frana Supila — najznačajnije političke ličnosti koju je Rijeka ikad imala i koja je uspjela privući pogled i evropske političke javnosti na grad uz Rječinu — nisu mogli spriječiti njihovo defenzivno povlačenje. Mađarski kapital bio je tolik da mu se ništa nije moglo suprotstaviti.

No, pokazalo se da su se »ungarezi« grдно prevarili u svojim pretjeranim očekivanjima. Tadašnja se Rijeka zaista privredno jako razvila ali, u skladu s time, golemi prihodi odlijevaju se u — Mađarsku, a riječkoj, domaćoj eliti ostaje sve manje, zapravo sitne mrvice u odnosu na goleme profite, ili čak više ni to; štoviše, barem s vanjske strane tadašnja se Rijeka pretvara u gotovo pravi mađarski grad. I, kao toliko puta do sada, »ungarezi« traže novi izlaz, dakako ni sada ne u osloncu na hrvatsku većinu grada i okolice s kojim su, uostalom, u klasnom i nacionalnom sukobu, ili na ostali dio Hrvatske, već i opet na udaljenije zemlje; ovaj put pogledi se okreću na savojsku Italiju.

Na prijelazu iz 19. u naše stoljeće iz »ungareskog« se krila razvija talijanaško-talijanski, iredentistički pokret, doduše ne baš jak, jer nije imao jačeg

oslonca u Rijeci, a iz Italije nije dobivao snažniju potporu. Zašto? Između ostalog, već je 1877. god. predsjednik talijanskog parlamenta Francesco Crispi kao odgovor na sumnjičenja svoga mađarskog partnera i u pogledu Rijeke rekao: »Luke su neophodna vrata za trgovinu. Tko njih ima, taj mora držati i teritorij, otkud pristižu proizvodi. Pa što bi mi započeli s Rijekom?«. Kraljevina Italija imala je ionako i suviše briga oko podsticanja talijanaško-talijanske djelatnosti u Istri i Slovenskom primorju u doba dok je učvršćivala svoj međunarodni položaj i kada je trebala tako balansirati da ne povrijedi svoga moćnog susjeda, koji joj je bio saveznik. Službena se Italija držala i kasnije Crispijeva stajališta — god. 1915. Rijeku (štoviše!) nije tražila niti ju je dobila u čuvenom Londonskom ugovoru kojim je Rim okrenuo leđa svojim dugogodišnjim saveznicima (Beču i Berlinu).

Zanimljivo je da tada ni Mussolini nije bio načistu što bi s gradom na ušću Rječane — te iste godine još uvijek se dvoumi, svjestan da bi dobitak Rijeke donio negativan ekonomski bilans Italiji. No, Mussolini je ubrzo shvatio da se ne može potraživati Istra i Dalmacija ako se u zahtjeve ne uklopi i grad uz desno ušće Rječine, pa je — u cjelini usvajajući sva talijanska iredentistička stremljenja 19. stoljeća — pitanje Rijeke počeo naglo forsirati i stavljati ga u prvi plan i prije 1919. godine, kada je stvoren prvi »fascio« u Italiji.

Zašto sam se zadržao relativno dugo na razdoblju od 60-ih godina 19. st. dalje? Zato jer je situacija iz 60-ih i 70-ih godina, nešto ranije, nešto kasnije, zaista bitna — ta se situacija ponavlja u nekim vidovima, ali — u skladu s onom poznatom uzrečicom — u mnogo karikiranijem obliku; dakako, samo na prvi pogled, jer su posljedice dalekosežnije i dublje, jađe i, štoviše, stravične. Događaji se odvijaju gotovo strelovito brzo, sve ono što se događa desetljećima sad je zbijeno u period od svega nekoliko godina. Naime, pripadnici riječkih »fiumanissima«, »ungareza«, »autonomaša« i drugih struja prvi su u svijetu bili nosioci — koliko mi je poznato — fašističkih metoda vladavine, prvi su ih isprobali u praksi, a tek kasnije će biti korištene i u drugim zemljama.

Područje današnje Rijeke dočekalo je kraj prvog svjetskog rata i raspadanje stoljetne Habsburške Monarhije z raznim osjećajima u pojedinim društvenim slojevima; jedni s opravdanim olakšanjem, a drugi sa žaljenjem. Riječ je, jasno, u prvom slučaju o većini naroda čiji pripadnici stradavaju na ratnim bojištima, a njihove obitelji — doslovce — umiru od gladi, i, u drugom primjeru, vladajućeg sloja, koji se ratom koristi za bogaćenje. Klasna diferencijacija — bez obzira na narodnosnu pripadnost — bila je vrlo očito izražena; to se očitovalo, na primjer, čak i kod primanja ratne aprovizacije (posebna općinska i posebna činovnička razdioba hrane; a, zatim, na primjer, unutar činovničke aprovizacije dijelila se hrana itd. u skladu s hijerarhijskim položajem pojedinaca). Krađa, utajivanje hrane, novčanih sredstava — na dnevnom je redu tadašnjih novinskih glasila; štoviše i u ratnim se uvjetima ne taji teška situacija u gradu gdje se, na primjer, čak i riba dijelila na posebne karte, a — maksimirane — cijene mesa skakale i za 100 %. Smrtni slučajevi su česti, grabežna umorstva i samoubojstva sve su češća, a javlja se i tzv. zeleni kadar, čiji se pripadnici (npr., u Kastavščini) okupljaju i u većim grupama.

U takvoj atmosferi nužno je moralo doći do žešćeg iskazivanja nezadovoljstva upravo radnih slojeva, jednostrano u hrvatskoj historiografiji nazvanog samo »pobunom« dijelova regimente »Jelačićevaca«. Zapravo, bio je to vrlo

složen istup najsiromašnijih društvenih slojeva, potaknut uvjetima dugotrajnog ratnog života, gladi, bijede, smrti, idejama oktobarske revolucije, bokokotorskom pobunom mornara. Nije to bila samo vojna pobuna ograničena dometa. Narod je navalio na riječki zatvor, sud, na željeznička skladišta, namjeravao je krenuti i na ostale važnije punktove — na poštu i financijsku direkciju, itd. Sve to ima — očito je — vid smišljenih akcija, koje, na žalost, sve do danas nisu temeljitije proučene. Jer, bokokotorska pobuna mornara mogla bi se — jednostrano — shvatiti i kao vojna pobuna, kao i bijeg mornara iz Šibenika torpiljarkom preko Jadranskog mora; puljski štrajkovi mogli bi se — jednostrano — shvatiti i kao izraz bunta iznemoglog puljskog proletarijata. I jedna, i druga, i treća buntovnička manifestacija u nas nije ni prva ni zadnja, ali listopadski događaji u Rijeci 1918. godine jedini su masovni istup toliko silovitog karaktera na cijeloj istočnoj Jadranskoj obali, kada se pokrenuo cijeli narod, riječki puk, u prvom redu njegovi donji slojevi, većina stanovništva, na čiju su stranu stali i dijelovi vojske. Ti su događaji, između ostalog, doveli čak i do pada ugarske vlade.

Nekoliko dana kasnije u potpunosti se raspala i dugovječna Monarhija, a u međuvremenu prvi su se snašli malobrojni predstavnici hrvatske buržoazije — oslanjajući se i na snažno manifestiranje nacionalnih osjećaja većine puka, uključili su grad u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba (sa sjedištem u Zagrebu), koja je upravo stvorena na teritoriju prvata Austro-Ugarske (uskoro se udružila s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu).

Riječki mađaroni, međutim, ipak su bili zatečeni raspadom Monarhije; dio njih probudio se nešto kasnije i to — u ruhu talijanaša, pa su se odmah udružili s talijanaško-talijanskim iredentistima. Dobro organizirani otprije, odmah su prilegli na posao s oprobanim sredstvima kojim su i do tada s uspjehom jačali svoj položaj — terorom i nasiljem dakako, koristili su i svoju očuvanu materijalnu snagu, što je pridonijelo stvaranju sve nadmoćnijeg položaja u riječkoj sredini odmah poslije svršetka rata.

Dolazak savezničkih jedinica nije pridonio smirivanju općih prilika, pa je i to bio ugovor Kraljevini Italiji i da i službeno pomišlja na to da Rijeku zatraži za sebe.

Kakve su bile prilike u osnovnim, tada donjim ali zato masovnim društvenim slojevima? Spomenuli smo narodni revolt, koji je do masovnog izražaja došao u listopadu 1918. godine i koji je tresao i najviše državne krugove u Beču i Pešti. No, zajedničko istupanje riječke »svjetine« i »jelačićevaca« bilo je kratkotrajno, opet je prevladala narodnosna razdrobljenost koju su decenijama podržavali gornji riječki slojevi, uz zdušnu pomoć viših (mađarskih) vlasti. Doduše, već u 1917. god. može se pratiti svojevrsna akcija oko obnove organiziranoga radničkog pokreta, toliko snažnog i relativno organiziranog u 19. i u početku 20. stoljeća. Raznim su kanalima stizale uzbudljive vijesti s dalekih ruskih prostranstava, a građanske su »Primorske novine« počele zabrinuto pisati: »Jer valjda će se i naši zarobljenici također vratiti iz Rusije, a i oni nisu imali tamo zavezane oči, pa ne znamo ni za njih, s kakovim će se vratiti mentalitetom, prem se to već može naslućivati... I oni su isto tako prošli boljševičku školu, i oni su imali prilike studirati ne samo demokraciju, nego i revoluciju, pa si možemo lako stvoriti sud, kako će na njih djelovati, kad se povrate kući

i kad vide, u kakvom se gospodarskom i političkom stanju nalazi njihova domovina i šta ima da bude plata našem narodu za toliko podnešene teške i krvave žrtve.« Ipak, sve do listopadskih događaja u samoj Rijeci nije se vjerovalo da se nešto tako može zbiti i ovdje, iako se, na primjer, javno pisalo da malo radnika može zaraditi oko 120 kruna tjedno, a samo »jedan kukavni objed, iz ,ratne kuhinje' stoji na nedjelju ništa manje nego 86.40 K«.

Prije rata postojale su, uglavnom, tri vrste radničkih organizacija koje su okupljale radnike talijanske, mađarske ili hrvatske narodnosti. Međutim, radnici su i prije i poslije rata rado pristupali onom udruženju koje je pokazivalo najviše pažnje njihovu položaju. Odmah poslije raspada Austro-Ugarske radnici su, čini se, očekivali prvu pomoć u rješavanju svojih velikih tegoba u prvom redu od tek stvorenih matičnih država; no, dakako, uskoro su shvatili da se moraju osloniti isključivo na svoje snage ukoliko žele poboljšati svoj položaj. Čini se da su to prvi shvatili željezničari i da su oni — bez obzira na nacionalnost (iako su među njima uglavnom prevladavali Mađari, kvalificirani radnici počeli da se organizirano okupljaju. Započinjali su i određene akcije, ali su, dakako, i građanski krugovi počeli igrati staru igru — pozvali su radnike »svojih« nacionalnosti da se ne pridružuju željezničarskim akcijama, pa su tako i inicirali u Sušaku sazivanje skupa željezničara koji su bili pripadnici samo jugoslovenskih naroda. Ipak, pozitivni pravac je nezaustavljen — pokreću se i pekarski radnici, radnici tvornice torpeda, konobari i drugi.

Obnovljen je rad predratnih socijaldemokratskih skupina, od kojih se neke udružuju u Međunarodnu socijaldemokratsku stranku, odnosno — socijalističku partiju. Ta grupa organiziranog radničkog proletarijata povezuje se i sa zagrebačkim proletarijatom, traži od njega pomoć u rješavanju svojih teškoća, šalje na sjednice zagrebačkog »Radničkog vijeća« svojeg predstavnika, ulazi i u problem međunarodnih odnosa — traži podršku u svojim protestima protiv strane okupacije. Ovaj dio proletarijata zahtijeva osnivanje crvene garde, a u samom gradu pokušava se naći za nju oružje. Dakako da su organi okupatorskih vojski živo zainteresirani za kretanje među radništvom, pa tako i desnica u gradu koja sve više jača. Štoviše, hrvatski konobari u prosincu javno protestiruju zbog prijevare — u uvjerenju da se pridružuju djelovanju socijaldemokrata, njih su uključili u »Fascio nazionale internazionale«. Radničko vijeće i Međunarodna socijalna demokratska stranka istog mjesta javno se odriču bilo kakvog zajedništva »sa Savezom talijanske demokratske stranke na Rijeci«. budući da ne radi u skladu s općim interesima svih radnika bez obzira na to kojem narodu pripadali.

Položaj ne samo proletarijata već općenito svih građana sve naglije se pogoršavao; politički pritisak okupatora rastao je, a ekonomska situacija sve je bila lošija. Vojnici su stizali s frontova u sve brojnijim grupama; u grad se slivao sve veći broj stanovnika iz ostalih dijelova Kvarnerskog primorja jer zapuštena poljoprivreda i privreda općenito dovodi do izgladnjivanja većine pučanstva; u grad stiže i sve veći broj raznih avanturista uvjerenih da se može na brzinu nešto ušičariti u tom — odavno poznatom — bogatom gradu; stiže i dio stanovnika iz unutrašnjosti Italije zavedenih propagandom, uvjerenih da taj grad treba »spasavati« za Italiju; ovim dvjema skupinama pridružuju se i deklasirani radnički i seljački elementi iz drugih dijelova Hrvatske, pa i

Slovenije. Kvalificirani radnici — naročito Mađari — masovno odlaze u tek stvorenu novu državnu mađarsku zajednicu.

Nesigurne političke prilike utjecale su i na kapital koji nije želio ništa ulagati u obnovu postrojenja, stare veze s centralnom Evropom ili s lukama Mediterana i dalje su bile prekinute, grad je bio odvojen od zaleđa. Dobar dio industrijskih postrojenja ne radi; krajem prosinca 1918. i početkom siječnja 1919. god. u Rijeci je već bilo preko 15 000 nezaposlenih radnika. Domaće i talijanske, okupatorske snage ta je ogromna masa počela u velikoj mjeri zabrinjavati; započelo je obračunavanje s njom na razne načine — od davanja malih ustupaka do grubih nasrtaja na živote buntovnih proletarskih predstavnika. I hrvatska i talijanaško-talijanska buržoazija uključuju se u tu akciju »smirivanja« nastojeći da masu radništva privuku svaka na svoju stranu. U takvoj situaciji svjesniji radnici sve češće istupaju sami, na primjer i pred zapovjednikom engleske, francuske i američke vojske u vojski tražeći njegovu intervenciju u rješavanju nezaposlenosti. Međutim, ništa nije pomoglo. Industrijska proizvodnja i lučki promet nisu obnavljani, odnosno — ukoliko se nešto i započelo raditi, bilo je to u službi općih interesa okupatorskih snaga. Ekonomski pasivna gradska okolica nije mogla sama sebe prehraniti ni od poljoprivrede, tako da je ubrzano propadanje Rijeke vrlo teško pogađalo i Kastavščinu, Grobiniščinu i ostala okolna područja. Tako je god. 1921. u Rijeci radilo svega 1000 radnika, dok ih je 1914. god. radilo oko 20 000: »Bila je to privredna katastrofa takvih razmjera kakvoj u to vrijeme nije bilo slične u svijetu i od koje će se riječka privreda oporaviti tek u socijalističkoj Jugoslaviji« — piše u jednoj studiji Mihael Sobolevski.

Takvi su bili ekonomski uvjeti u kojima se riječki proletarijat pokušao oduprijeti slomu svoje egzistencije. Dakako, kretao se i organiziranim putovima, kako je spomenuto, i u okviru najprogressivnije radničke organizacije — Međunarodne socijalističke partije. Ta je stranka 1920. god. imala samo 300 članova, ali ako se ima u vidu spomenuti broj zaposlenih, onda se može shvatiti da je to ipak bila snaga koja je mogla i juče utjecati na neka zbivanja; osobito je snažan utjecaj ta stranka imala na sindikalni život, koji se odvijao u okviru više udruženja.

Ovdje treba naročito ukazati na povijesni korak kojim je ta partija krenula krajem srpnja 1920. godine; naime Međunarodna socijalistička partija donijela je odluku da pristupi Trećoj internacionali, u uvjerenju da se suprotnosti u tadašnjem svijetu ne mogu drukčije riješiti nego stvaranjem Svjetske Sovjetske Socijalističke Republike. Istodobno — od 19. VII do 6. kolovoza — održavan je i Drugi kongres Treće internacionale, na kojem su precizirani posebni »Uvjeti za prijem u Komunističku internacionalu«. Između ostalog, potrebno je bilo da članice Internacionale promijene svoje ime i da nastupaju kao Komunistička partija, da prihvate revolucionarni put rješavanja društvenih problema, da odstrane socijaldemokratsko naslijeđe iz svojih redova, itd. Međutim, kada je trebalo izvršiti odluku o pristupanju, čini se da je došlo do razmirica među riječkim progresivnim dijelom organiziranog proletarijata. Tako je tek 10. studenog 1921. godine došlo do Trećeg kongresa Međunarodne socijalističke stranke Rijeke, na kojem je bilo prisutno oko 80 kandidata, a među uglednim gostima i Amadeo Bordiga, jedan od osnivača KP Italije te iste godine, zatim ugledni komunista Secondino Tranquilli (poznatiji kao književnik Ignazio Silone). Pred-

viđeno je bilo da Kongres radi samo jedan dan, ali došlo je do takovog ideološkog raščišćavanja među delegatima, da je skup potrajao ravno deset dana. Konačno je velika većina prihvatila uvjete koje je propisao Treći kongres Internacionale još pred godinu i više dana. Stranka je promijenila ime i nazvala se Komunističkom partijom Rijeke. Između ostalog njeno formiranje i samostalno djelovanje kao posebne sekcije III internacionale bilo je u skladu sa stvaranjem posebne slobodne Države Rijeke, a — prema odredbama Internacionale — na području jedne državne zajednice tada je mogla postojati samo jedna KP. No, poražena manjina nije se dala smesti, pa je u studenom iste godine na skupštini potvrdila i dalje postojanje stranke pod starim imenom — *Međunarodna socijalistička partija Rijeke*.

Potrebno je, međutim, naglasiti da se organizirani mladi socijalisti nisu podijelili kao njihovi stariji drugovi; omladina se jedinstveno uključila u rad omladinske komunističke internacionale.

Program KP Rijeke bio je kratak — sadržavao je deset točaka, ali je obuhvatio gotovo sve osnovne tadašnje marksističke političke i idejne osnovice, s jakim osloncem na rezultate oktobarske revolucije i rezultate sovjetske komunističke partije. No, mora se reći da je program zapravo sličan programu KP Italije koji je donijet na kongresu u Livornu nešto ranije, u siječnju iste godine, kada su se komunisti i socijalisti razdvojili. Odnose u Partiji precizirao je poseban Statut. KP Rijeke imala je i svoj Centralni komitet od 15 članova, te Izvršni komitet od 5 članova, sa sekretarom Simonom Arpadom na čelu. Krajem 1922. god. u Partiji je bilo oko 150 članova. (Zanimljivo je spomenuti da riječka Partija nije bila i najmanja takva stranka na svijetu; naime manje od nje po broju članova tada su bile komunističke partije Palestine i Turkestana.) Članovi riječke samostalne Partije bili su raznih nacionalnosti, sam sekretar bio je Mađar, a objavljivala je dokumente na više jezika.

Partija je postojala i djelovala svega dvije godine, no pokazala je svoju životnost angažirajući se naročito preko sindikalnih organizacija, od kojih su najvažnije bile i direktno pod kontrolom komunista. Njena je snaga osobito bila vidljiva prigodom prvomajskih manifestacija, kada je došla do izražaja snažna solidarnost riječkog proletarijata. Komunisti su imali znatnog utjecaja i u štrajkovima koji su održavani u to doba, a preko kojih su riječki radnici pokušali izboriti ljudskije uvjete rada i života. Partija je istupala i protiv talijanske okupacije grada, koji je tada bio formalno samostalna, suverena i slobodna država, zahtijevajući od okupatora da prepusti sudbinu i budućnost grada njegovim žiteljima. Članovi Partije kreću i protiv desničara, talijanaško-talijanskih iredentista koji se sve više ispoljavaju kao fašisti.

Fašistička opasnost sve je primjetnija, no fašisti sve češće dobivaju prećutnu, a zatim i javnu podršku i direktnu pomoć od organa Kraljevine Italije u slučajevima kada se trebalo obračunavati s riječkim proletarijatom i s njegovom Komunističkom partijom. Uvjeti za rad sve su teži, pa, na primjer, dolazi do hapšenja i maltretiranja i vodećih predstavnika riječkog komunističkog i naprednog radničkog pokreta općenito; sam sekretar Simon Arpad protjeran je nakon jednog hapšenja iz Rijeke.

Uprkos teškoćama, Partija je živo djelovala sve do 9. veljače 1924. godine; tek tada, kada je članstvo samo, na referendumu, odlučilo da prestane s radom pod nazivom KP Rijeke, nestalo je te stranke s poprišta političke borbe pod

tim imenom. Naime, Rijeka je Rimskim ugovorima između jugoslavenske i talijanske države definitivno predana apeninskoj kraljevini, a prema pozicijama komunističke Internacionale — kako je bilo spomenuto — na teritoriju jedne države tada nisu mogle djelovati dvije komunističke Partije. Iako u mnogo otežanijim uvjetima, u vrijeme kada su fašisti zabranili rad svih političkih stranaka, riječki su komunisti neko vrijeme nastavili svoj revolucionarni rad u okviru Kvarneskog saveza Komunističke partije Italije; a zatim u drugim organizacijama te iste Partije ili samostalno — ovisno o uvjetima koje su stvorili fašisti svojim vrlo jakim terorom. Ipak je Komunistička partija Rijeke, uprkos teškoćama koje su pratile njen kratkovremeni život pokazala i u tim malim geografskim okvirima, u složenim uvjetima u kojima je tada radila malo koja KP u svijetu, što sve može učiniti organizirani, napredni, revolucionarni dio proletarijata, u svom slučaju istarsko-kvarnerskog prostora.

Vladajuće slojeve savojske Italije nije omela nespremnost te države za ratne napore, niti otpor talijanskog naroda da sudjeluje u ratu, a nisu im nudili ni totalni vojni neuspjesi, čak ni katastrofalna poslijeratna ekonomska situacija nije ugrozila položaj vrhova Kraljevine Italije; štoviše, relativno brzo i lako prilagođavali su se datoj situaciji. Ipak, prebrzi raspad Austro-Ugarske nije bio očekivan, ali je odmah shvaćena situacija u kojoj se mogao pojačati imperijalistički apetit i za širim prodorima na kopnene i obalne prostore jugoslavenskih zemalja.

Međunarodne prilike i unutrašnja situacija u Kraljevini SHS kao i u samoj Kraljevini Italiji išle su na ruku vladama u Rimu. Talijanski ratni brodovi uplovili su u riječku luku 4., a regularne su trupe ušle u grad — bez otpora — 17. studenog 1918. godine. Tom su prigodom zapadno-savezničke jedinice, koje su se nalazile u gradu od 2., odnosno od 3. studenog, ostale u kasarnama; između predstavnika jugoslavenskog (srbskog) odreda, koji je u grad došao 5. studenog, i talijanskih oružanih snaga, međutim, prethodno je dogovoreno da će se talijanske jedinice zadržati u opatijskom, a jugoslavenski odred u kraljevičkom prostoru. Jugoslavenski je (srpski) komandant sasvim naivno povjerovao — na »časnu« oficirsku riječ! — i povukao se u Kraljevicu. Tako je Kraljevina Italija i fizička zakoračila u tadašnju Rijeku, koju do tada nije namjeravala prisvojiti, ali je zato ostala u njoj sve do raspada Kraljevine u drugom svjetskom ratu.

Granica usred jedinstvenog gradskog područja na Rječini, ponovno je uspostavljena, osnažena je, a i Kastavščina je podijeljena na dva dijela. I to je bitno.

Svi ostali događaji slijedećih godina — koji su iscrpno prikazani i opisani u mnogobrojnim publikacijama na talijanskoj i na jugoslavenskoj strani, tada i kasnije, kao i u nekih stranih pisaca — samo su popratne manifestacije, od kojih su mnogi štošta očekivali, nadali se, a, u suštini to je bila samo igra. Da je tako, svjedoče i primjeri iz privrednog života, a najučljivija su zbivanja oko rafinerije nafte, jednog od najznačajnijih ne samo riječkih već i austro-ugarskih privrednih objekata uopće. Naime, međunarodni kapital brzo je reagirao na raspadanje Habsburške Monarhije — kao vlasnik rafinerije odjednom se — već! — 1918. god. pojavljuje jedna amsterdamska firma; istodobno, predstavnici su talijanske vlade sve poduzeli da rafinerija stalno bude u pogonu u korist talijanske vojske. Ali, ne samo to — do kraja 1921 god. već su

pregovori izmedju same talijanske vlade i nizozemske tvrtke odmakli toliko da je početkom 1923. god. u Rijeci osnovano posebno društvo s osnovnim ciljem — otkupiti dionice riječke rafinerije koje su bile svojina budimpeštanskih i drugih vlasnika; objekat je najprije procijenjen na 15 milijuna lira, pa je iste godine — talijanskim kraljevskim dekretom — talijanska država postala dioničar. Bio je to, čini se, do tada jedini takav slučaj, što samo po sebi govori o značenju rafinerije za zemlju Apeninskog poluotoka u cjelini — ne samo kao privrednog objekta već i kao sredstvo političkog manipuliranja. Naime, time su preduhitrene neke nuspojave interesiranja američkog kapitala za bivše austro-ugarske rafinerije koje su se sada nalazile na teritoriju novonastalih država; sirovina se odmah nabavljala u Sovjetskom Savezu, Rumunjskoj i SAD, a dobivanje riječkog objekta omogućivalo je brže trasiranje puta prema osamostaljivanju talijanske privrede u cjelini od vanjskih utjecaja. Ali, dobivanje rafinerije imalo bi značenje presudnijeg političkog čina; podudara se i sa završetkom procesa s kojim Italija dobiva cijelu tadašnju Rijeku. Naime, zadan je snažan privredni udarac mladoj Kraljevini SHS, a osim nje, u znatnoj su mjeri o Italiji postali ovisne i novostvorene države — Austrija, Čehoslovačka i Madjarska. Izmedju ostalog, i prenašanje sjedišta društva u Rim značilo je još jedan dodatni poen potraživanju Rijeke i cjelini.

Medjunarodne implikacije, pregovaranja i dogovaranja o budućem statusu Rijeke ništa više nisu mogli promijeniti. Pa i neravnopravna, ali zato vrlo atraktivna borba izmedju Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, u kojoj su svoj udio imale i neke zapadne zemlje, naročito na dugoj Pariškoj konferenci 1919. i 1920. godine, pa i poslije njezina završetka, nije za samu tadašnju Rijeku imala neko bitnije značenje. Štoviše, Italija je u prosincu 1918. godine već širila demarkacionu liniju na istok i sjever, u druga hrvatska područja, do Kostrene i Škrpljeva, te Grobinščinom i Kastavščinom — sve u nastojanju da se na vrijeme dobije što šire zaleđe za Rijeku, bez kojeg dobitak samoga grada na zapadnoj obali Rječine ne bi ništa značio. Trebalo je naći modus kako tu vojnu okupaciju pretvoriti u trajniji posjed u uvjetima sve većeg nezadovoljstva zapadnih saveznika, na čije se iznenadjenje beznačajni djelić njihovih interesa pretvorio u svjetski problem prvog reda, kao dio čuvenoga »jadranskog pitanja«. Regularne kraljevske talijanske jedinice podržavaju sve akcije domaćih reakcionarnih snaga ili ih i same provode kako bi što prije tadašnju Rijeku, pa i okolice barem po vanjskom izgledu pretvorile u talijanski grad. Raznim terorističkim mjerama nasilno se progoni hrvatski i uopće jugoslavenski elemenat, pa i pripadnici drugih netalijanskih narodnosti. U takvoj situaciji svaka domaća, organizirana podrška dobro je došla okupatoru — Kastavac Nino Host, po svemu sudeći Hrvat, inače talijanski oficir, udara temelje tzv. Riječkoj legiji, prvoj vojnoj formaciji na svijetu koja će se, kasnije, djelomice pretvoriti u pravi fašistički udarni odred.

U kompleksu grozničavih traženja načina da se sačuva i ovaj, riječki posjed, da se, između ostalog, na neki način i barem na neko vrijeme skrene pažnja sve borbenijeg talijanskog naroda od golemih teškoća u koje ga je vladajuća klasa uvalila ulazeći u prvi svjetski rat, u Rijeku stiže i slavni talijanski pjesnik i još čuveniji pustolov Gabriele D'Annunzio. O njemu i njegovu životu i djelu postoji golema literatura. U jugoslavenskoj literaturi uglavnom poznat po svom bogatom i osebnom literarnom djelu i po riječkoj »akciji«, pa ovom prigodom

i ne treba podrobneje ukazivati na život i djelo ovog sudionika i kreatora povijesti. Ipak, potrebno je ukazati na dva-tri momenta s obzirom na to da se u nas o njima manje pisalo, iako im se u zadnje vrijeme poklanjala više pažnje.

Spomenuo sam riječi pjesnik, pustolov, sudionik i kreator povijesti — što je sve bio Gabriele D'Annunzio, i nije u sebi sadržavao samo jedno od tih svojstava, kako se nerijetko prikazuje. Nema sumnje da je on izvanredan umjetnik koji, međutim, dio svojega posebnog dara koristi i za buđenje duha kasnije svojstvenog fašističko-nacističkim »duhovnim« vrednotama. I pored verbalnog izricanja naklonosti prema sitnome talijanskome svijetu, on je zapravo osjećao prezir prema njemu, smatrajući da postoje samo odabrani dijelovi čovječanstva koji treba da ga vode i koje treba da izdržava »prosta« većina; njegovi pogledi umnogom su iskazivanje osjećaja »natčovjeka« koji treba da vlada svijetom. D'Annunzio je i pustolov, željan vratolomnih avantura, čovjek koji je stalno osjećao potrebu da bude u žiži pažnje javnosti, opterećen čak i devijacijama u erotskom životu; za ispunjenje tih potreba D'Annunzio je trošio novac iznad svojih mogućnosti. No, D'Annunzio nije običan eksponent krupnog talijanskog kapitala koji je u pravi čas ocijenio da će pjesnik i pustolov njegova kova uspjeti za neko vrijeme odgoditi odluku o Rijeci — dok se ne nađe bolji izlaz. Taj čovjek je i sam po sebi ipak bio dovoljno snažna ličnost da učini što hoće — a to je u ovom trenutku bio proračunati rizik da, između ostalog, i vješto manipulirajući osjećajima javnog mnijenja i koristeći »nepriliku« talijanskog kapitala pronađe nekog poznatijeg čovjeka, nađe računicu da riješi i neke svoje životne probleme, uglavnom, financijske naravi. Jer, i pored znatnih prihoda koje su mu donosili razni poslovi i »poslovi«, D'Annunzio je ipak bio relativno siromašan pripadnik višeg talijanskog društva — čijim se članom smatrao. Rijeka je za njega i za njegovu užu okolinu postala izvanredan kolonijalni poligon na kojem će se za kratko vrijeme moći skupiti veliko bogatstvo — u tolikoj količini da D'Annunzijevo osobni financijski položaj više nikada nije došao u pitanje; kratkovremeni boravak u Rijeci D'Annunzio je početni kapital koji mu je omogućio lagodan život do kraja života ali i svojom pljačkom dodao još jedan uteg na tezulj propasti Rijeke.

D'Annunzio po svojim »državotvornim« akcijama ne zaslužuje minornu pažnju, kao ni drugim »državničkim« akcijama. Naime, on tipičnim, kasnije nazvanim fašističkim metodama uskoro vrlo vješto gotovo učutka ne samo hrvatsku masu, te talijanski dio građanstva, nego i ostatke raznih struja autonomaša. Taj nosilac najdesnijih tendencija u talijanskom društvu apeninske zemlje, kojemu u tome tada još ni Mussolini nije ravan (pa je neslavno završio i posjet Rijeci budućeg ducea! Ipak, čini se, s uspjehom je upotrebio sredstva za pomoć riječkim arditima za formiranje sličnih, ali — svojih odreda!), postupno ide u pravcu definitivnog anektiranja Rijeke Italiji, ali i jačanja svih onih fašističnih elemenata koji će utjecati na ugušivanje ne samo gotovo već zreloga revolucionarnog pokreta već i demokracije općenito u Kraljevini Italiji. Zato D'Annunziju i njegovim financijerima nije dobro došao Rapallski ugovor u studenom 1920. godine između jugoslavenske i talijanske države, prema kojem je trebalo stvoriti slobodnu Državu Rijeke, ako je Italija dobila više teritorije na istočnoj obali Jadrana. Ipak, ocijenjeno je da je D'Annunzio suviše u budućim poslovima oko grada na Rječini — krajem prosinca 1920 god. D'Annunzio je »primoran« da ode jer je put već bio utr, barem što se tiče

sudbine Rijeke a i sam je zaključio da su njegovi osobni ciljevi zadovoljeni. No, u međuvremenu uspio je zatalasati ne samo riječki nego i talijanski svijet, njegovi metodi rada izvanredno su dobro došli i fašistima koji su se ubrzano okupljali u Italiji, praksa u Rijeci dobro je došla za »rad« i u toj zemlji. Fašisti su priznali zasluge D'Annunziju, njegov riječki »Statut«, između ostalog, isticanje kao značajan doprinos stvaranju programatskih temelja fašizma, njegovi riječki arditi i legionari postali su i udarni fašistički odredi, njegov korporativni sistem riječke države našao je značajnog odjeka i u talijanskoj fašističkoj državi, itd. A ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da je D'Annunzio s Ivom Frankom »ugovarao« i stvaranje »samostalne« Hrvatske, što — s obzirom na D'Annunzijev prilog nastajanju i razvoju fašizma, a Frankov ustaštva — na naročit način baca svjetlo i na veliku ulogu Kraljevine Italije 1941. god. u formiranju Pavelićeve tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

U međuvremenu, u toku svega dvije godine dana, koliko je otprilike veliki »Commendatore« djelovao u tadašnjoj Rijeci, dobrom dijelu nekadašnjih riječkih mađarona, a sada novopečenih talijanaša, pa čak i nekim talijanaško-talijanskim iredentistima prispjelo je talijanstvo D'Annunzijeva tipa, smišljena i organizirana totalna razularenost njegovih legionara i ardita, pa čak i imperijalizam talijanskih vladajućih krugova, koji nisu bili u stanju srediti prilike ni na svojem Apeninskom poluotoku.

Znalo se da su ranjivi — vijesti su stalno govorile o valovima masovnih izraza nezadovoljstva talijanskog naroda — seljačkog i radničkog svijeta. A D'Annunzio se teško nosio s riječkim proletariatom; osim toga čim su se njegove jedinice maknule iz Rijeke i pokušale ići u »osvajanje« otoka Krka, pokazalo se da ga hrvatski narod i sam može istjerati s tog otoka.

Razne struje, za koje je spominjano da su imale korijene još u 19. stoljeću i koje se okvirno mogu i sada nazivati »autonomašima«, postojale su — pored nekih međusobnih društvenih, političkih i ekonomskih razlika — samo zato da pripreme teren za proširenje Kraljevine Italije i na ovo kvarnersko područje. Izvježban u više desetljećnim političkim i politikantskim natezanjima, dio tih autonomaša otkrio je mogućnost da se pokuša još jednom održati u igri između većih sila, ovaj put i između jugoslavenskih i talijanskih pa i svih drugih interesa.

Naročito su u tome bili umješni oni krugovi koje je za svoje verzije uspješnog ishoda uspio zainteresirati Ricardo Zanella; čak su za kraće vrijeme (1921—1922. godine) i uspjeli stvoriti slobodnu Državu Rijeku, koja se, dakako, održala samo toliko dugo koliko je to odgovaralo talijanskim vladajućim krugovima. Na kraju, Zanellina je »vlada morala prebjeći u Kraljevinu SHS; ovdje se uskoro izgubio oučljivi trag ovim, zapravo, »najortodoksnijim« autonomašima. Neki su se od njih vratili u Italiju; među njima je bilo i onih koji su pristupili fašistima. To brzo nestajanje ili, točnije rečeno, pritajivanje djelovanja onih vadećih predstavnika grupe koja je naročito forsirala, između ostalog, čak i teoriju o zasebnim »nacionalnim« osobinama tadašnjih Riječana — samo za sebe govori o njihovoj snazi, ali i o promućurnosti u djelovanju. Naime, ovaj put pokret kojem su dobri dijelom upravo sami kumovali okreće se protiv njih odmah, a ne kao pred pola stoljeća tek nakon desetak godina.

Druga talijanaško-talijanska struja koja je također isticala autonomaštvo i u kojoj se, među ostalima, ponešto više isticao Ruggiero Gothardi, smatrala

je da se opstanak ne može osigurati u minijaturnom gradiću, da uz njega treba vezati i nešto širi prostor okolice dijelova grobničkog, kastavskog, opatijskog i dr. područja; no, taj je program očito bio još nerealniji od Zanellina, tako da se gotovo može reći da ga je neposredno usmjeravao Rim kako bi dobio na vremenu.

Dakako, bilo je i drugih grupa i struje, uglavnom slabijih; a među njima i jedna sa sjedištem u Zagrebu sa očito projugoslavenskom orijentacijom.

Međutim, aneksionisti su izrazito bučni, oni smatraju da je izvor nedaćama u liberalizmu Rima; jedini izlaz traži se u nasilnom djelovanju. Fašisti sada postaju osnovna, mobilna, udarna snaga — Ricardo Zanella i njegovi autonomasi su skršeni, kako je spomenuto, a Rijeka samo formalno ostaje slobodna država. Neke političke stranke djeluju i dalje. No, kako u međuvremenu, 1922. godine, fašisti u Italiji i formalno preuzimaju vlast, u mnogočem slijedeći tehniku »posla« koju je D'Annunzio upravo u Rijeci isprobao, to je i budućnost ovakvih i sličnih političkih stranaka, grupa i struja unaprijed zapečaćena.

Poznate unutrašnjopolitičke, a isto tako i prilike vanjskopolitičke prirode nisu bile takve da bi vladajućoj jugoslavenskoj vrhuški dozvoljavali konfrontiranje s Italijom; doduše, uklonjena je za neko vrijeme s otvorene i javne pozornice avangarda jakoga proletarskog pokreta — KP Jugoslavije. A jugoslavenskoj je diplomaciji jedan od glavnih ciljeva što brže uklanjanje talijanskog vojnog korpusa sa svojeg teritorija, iz onih područja Dalmacije i tadašnjeg Hrvatskog primorja koji nisu pripali Italiji. Tako su talijanske snage postupno praznile istočnojadransku obalu. Kao zadnje područje, napustile su istočni dio Rijeke — tadašnji Sušak i okolicu: napustile su ga tek u trećem mjesecu 1923, nakon što su prethodne godine bile potpisane u Rimu Santamargheritske konvencije; a tada je već na vlasti Mussolini. I on kreće prečim putem, iako se, doduše, na bilo koji, pa i indirektni način pokušava sačuvati barem najuža cjelina — tadašnja Rijeka, Sušak i Martinšćica, dakle, otprilike okvir uže prirodne cjeline koju i čini Rijeka, pa i današnje.

Prilike u samoj tadašnjoj Rijeci idu Mussoliniju na ruku — aneksionisti izazivaju takvu nemoguću situaciju koja Mussoliniju omogućava da imenuje vojnika za upravljača Države Rijeke. A i beogradski vrhovi izlaze mu u susret — na primjer, Zanella je uklonjen iz prijestolnice Kraljevine SHS, dok ministar vanjskih poslova M. Ninčić snishodljivo ističe da je Mussolini taj koji može oko Italije okupiti sve mlade snage nastale nakon rušenja Habsburške Monarhije, a taj trend može »pokvariti prokletu riječko pitanje«. Ninčić je govorio talijanskom predstavniku da je važnost tog pitanja »za Srbe prilično relativna, jer Srbija nema nikakva interesa za luku sjevernog Jadrana; ima međutim potrebu da poveća i pojača lučku organizaciju u Splitu, ima potrebu da ovaj promet usmjeri više prema jugu, u Kotor; treba da gleda, kao nekad Austrija, prema Solunu. Rijeka je potpuno izvan njenog sistema i predstavlja skretanje prometa iznad svega na štetu Srbije, Banata, Bosne, tj. najbogatijih krajeva nove države. Rijeka je hrvatska luka i ona predstavlja zastavu svih nezadovoljnika Hrvatske i Slovenije koji su se urotili protiv postojanja i kohezije trojedine kraljevine!« — piše Bogdan Krizman. Isti autor dalje ovako komentira konačno rješenje »prokletog riječkog pitanja«:

»Dakako da je Država Rijeka iz Rapallskog ugovora predstavljala jabuku razdora u odnosima između Beograda i Rima jer su talijanske vlade — i prije

dolaska Benita Mussolinija na kormilo u jesen 1922. godine — željele da je na ovaj ili onaj način ipak pripoje majčici Italiji. Vladajućem vrhu, u prvom redu samom Aleksandru, bilo je, iznad svega, stalo do toga da nastavi, razvije i razgrana svoju politiku dobrog susjedstva s Italijom — glavnom brigom jugoslavenske diplomacije uopće — da rimsku vladu popuštanjem udobrovolji pa da pristane na evakuaciju vojske in na konačno rješenje riječkog pitanja. U tom duhu bile su zaključane Santamargheritske konvencije (1922), a Mussolini na čelu vlade uznastojao je da iskoristi takva italofilska raspoloženja tadašnjeg jugoslavenskog državnog vodstva da bi dobio Rijeku. U toj politici popuštanja osobito se isticao tadašnji ministar vanjskih poslova M. Ninčić koji je — između ostaloga — zagovarao pomorsku orijentaciju jugoslavenske države na jug, prema Solunu! Mussolini je vrlo vješto povezivao rješenje riječkog pitanja (u talijanskom smislu) s pitanjem političkog zблиžavanja i to je zdušno prihvatilo kralj Aleksandar koji se počinje sve više i više osjećati kao u vođenju vanjske politike tako i na polju unutrašnje politike. I tako je 27. I 1924. došlo do zaključenja i potpisivanja Rimskih ugovora, u prvom redu Ugovora o prijateljstvu i srdačnoj suradnji te Sporazuma o Rijeci. Italija je dobila Rijeku, a jugoslavenska strana obećanje i otvaranje perspektive boljih i bliskijih odnosa sa zapadnim jadranskim susjedom.

Taj ugovor o prijateljstvu trebao je poslužiti kao temelj jugoslavenske vanjske politike i jugoslavenska se diplomacija u nastavku trudila da u duhu popuštanja, pa čak i žrtvovanja naših interesa, rješava s vladom u Rimu i njenim predstavnicima pitanja koja su tražila rješenje. (...)»

Pitanje državopravne pripadnosti tadašnje Rijeke, dakle, riješeno je. Time su Rijeka i njeno ime za idućih desetak godina iščezli sa svjetske pozornice. Uskoro se zaista pokazalo da tadašnja Rijeka bez oslonca na zaleđe ne predstavlja ništa, da se u njoj mogu iskoristiti samo od nekih nekad atraktivnih i vrlo upotrebljivih objekata. Dakako to se znalo i u trenutku potpisivanja Rimskih ugovora — već same neke njegove odredbe govore o tome: Kraljevina SHS dobiva »basen Thaon di Revel« i još neke lučke dijelove u zakup na pedeset godina pod zaista simboličnim financijskim uvjetima — »... 1 zlatnu liru godišnje«! Uprkos tome, kao i dogovorenoj internacionalizaciji centralne željezničke stanice u tadašnjoj Rijeci, jugoslavenski privredni krugovi nisu pokazivali interes za korišćenjem tih i drugih pogodnosti. Uskoro je dio tih krugova procijenio da se više isplati ulagati u istočno riječko područje koje je ostalo u okvirima jugoslavenske države; vrlo naglo počinje rasti Sušak, u koji se definitivno uklapaju prigradska naselja Trsat, Krimeja, Vežica itd.

Još nešto u vezi s počecima i razvojem fašizma — Mussolini je, kaže Oleg Mandić, »dobro naučio od neuspjeha svojeg istupanja u Rijeci. Budući »duce« takve greške neće praviti na svom putu prema diktatorskom vrhu Italije i za vođenju fašističkog režima u njoj. Danuncijada je u malome pokazivala što bi se sve moglo s uspjehom ostvariti i na Apeninskom poluotoku. Riječki je posjet Mussoliniju bio prekretnica u političkoj taktici: »Neriješeni problem Rijeke služi mu zato da napada navodnu slabost i nebrigu vlade za vanjske i unutrašnje političke probleme Italije, a istovremeno i pasivnost dinastije prema takvoj situaciji. Od tvrdi da iz tog 'kaosa' postoji jedan jedini izlaz — ostvarenje fašističko-šovinističke ideologije preuzimanjem vlasti od strane fašista.« — kaže Oleg Mandić. Mussolini kreće u napad, on stalno i aktivno nastupa u korist

D'Annunzija, ali do određene mjere: pravodobno je shvatio da ovakva barnumska danuncijada nije dugog vijeka, uočio je i to da posjed na desnoj obali Rječine osigurava i posjed barem Istre i Trsta, jer Dalmaciju se ne može dobiti; bilo mu je jasno i to da će D'Annunzijeviiskusni legionari uskoro morati tražiti posla. I zaista, poslije D'Annunzijeva tobožnjeg sloma, njegovi »vojnici« i druge naoružane osobe listom su postali članovi pa i nosioci Mussolinijeve organizacije fašija širom Italije. Dakako, Mussolini je svjestan da je teško ekonomski problem podrediti političkome. God. 1923. ističe u vanjskopolićkom ekspozeu da treba sve učiniti kako bi »od Rijeke napravili grad koji živi u sebi i za sebe, a ne samo zahvaljujući potpori talijanske države«. Već slijedeće godine, prije nego što je Rijeka pripala Italiji, Mussolini je sam otvoreno rekao da problem Rijeke pripada kategoriji gotovo nerješivih problema: »Više nego problem, Rijeka je trn u našem boku«. Fašisti se sve manje brinu za Rijeku, oslanjaju se na manju grupu provjerenih kadrova, čekajući priliku za novi rat koji bi Rijeku stavio u centar šireg osvojenog područja. Kada se Italija definitivno uvjerila da se Kraljevina SHS ne želi poslužiti privilegiranim bazenom preko Rječine, da ekonomski izbjegava talijanski dio grada, te da širi svoj Sušak, »Mussolini je mahnuo rukom na Rijeku, pogotovo kad joj je ekonomsko propadanje oduzelo mistički čar, žrtvovanog grada, tako da više nije bila interesantna u propagandno-politićkom pogledu« — kaže s pravom O. Mandić.

Posledice su poznate, samo da podsjetim. Velika luka ostala je prazna, održala su se uglavnom ona industrijska poduzeća koja su direktno mogla služiti vojnoj industriji, kao npr. tvornica torpeda i rafinerija nafte. Nekadašnja centralna evropska luka istočne polovice goleme monarhije Habsburgovaca postala je sada suvišna, periferijski gradić fašistićkog savojskog imperija, interesantan uglavnom utoliko ukoliko se mogao koristiti kao špijunski ili, češće, krijumćarski prolazni centar, ali i kao jedno od uporišta za budući rat s Jugoslavijom. Beskonaćne državne subvencije održavale su kakav-takav standard srednjih slojeva građana, ali s razvojem fašizma zamro je svaki politićki građanski život. Istodobno mjesna, stoljetna rukovodeća elita gubi znaćenje. Rijeka je i brojem stanovnika stagnirala — god. 1913. i 1931. imala je otprilike isti broj stanovnika. Istodobno, dotadašnje predgrađe, na istoćnoj strani Rječine koje je ostavljeno Kraljevini SHS naglo je počelo da buja i u ekonomskom i u politićkom pogledu. Sušak je 1919. postao općina, razvija se u najveću jugoslavensku luku, u kojoj izrasta i novi sloj gradskih bogatuna.

O položaju osnovnih slojeva rijećkog društva — o mnogobrojnom radnom svijetu u 19. stoljeću, sve do uključivanja Rijeke u život Kraljevine Italije u novije doba dali su priloge na jugoslavenskoj strani Mihael Sobolevski, Vlado Oštrić, Hinko Raspor i drugi. O ekonomskoj je problematici govoreno zahvaljujući kako spomenutim piscima, tako još i dr Danilu Klenu, dr Igoru Karamanu, dr Radojici Barbaliću i drugima. Cjelovito je pisao o tadašnjoj Rijeci i dr Ferdo Čulinović. Vanjskopolićna komponenta opisana je — kako je spomenuto — u djelima zaista impozantnog broja jugoslovenskih, talijanskih i drugih pisaca. No, još uvijek cjelokupna problematika nije dana u jednome kontekstu, u kakvom je koncipiran ovaj prilog, čiji sam sadržaj, zapravo bitne komponente nastojao sasvim ukratko zaokružiti. Naroćito je u historiografiji manjkava analiza socio-loške komponente staroga rijećkog društva, ocjena mentaliteta i karaktera onoga tankog a toliko utjecajnoga sloja grada koji je desetljećima s uspjehom

manipulirao sudbinama goleme većine građanstva i stanovnika okolice. Jer, snažni štrajkovi koji su povremeno drмали Rijekom i kapitalom čak i u stranim zemljama nikada nisu uspijevali temeljito nauditi čak ni riječkoj oligarhiji. Oleg Mandić je zadnjih godina svog života intenzivnije započeo obrađivati i taj fenomen, naročito prerastanje tih riječkih grupa u fašiste koji su sami sebi donijeli propast, čim su pripomogli da se tadašnja Rijeka uključi u Kraljevinu Italiju. Gdje se tu dogodio kratki spoj vječno vještih i promućurnih manipulanata? Ima još otvorenih pitanja, kao što je to i slučaj s terorističkim mjerama koje provode legalni kraljevski organi od same okupacije 1918. godine, i koje D'Annunzio usavršava, a mnogi pisci sve to pripisuju fašistima kojih tada ovdje još nije ni bilo. Društveno-ekonomski i politički uvjeti u kojima je mogla nastati dancijada zamjenjuju se karikiranjem situacije pa je tako mogla nastati i literarna igra jednog dobrog književnika kakav je bio Car Emin, igra koja ima samo površinsku vezu sa stvarnim životom. Radni slojevi uspjeli su stvoriti čak i samostalnu KP Rijeke, ali D'Annunzio, regularni organi Kraljevine Italije i fašisti uspjeli su temeljito obračunati i s njom i sa svim naprednim slojevima, temeljiteje negoli što je to uspjelo jugoslavenskom Karađorđevićevu režimu na istočnoj obali Rječine. Ovdje je komunistički pokret uspio izboriti svoje mjesto; ne samo da se održao, već je o poveo narod grada s obje strane Rječine u zadnju, ali pobjedonosnu bitku 1941. godine. Na sva ta pitanja, kao i na ona izostavljena još nismo dali znanstveni i stručan odgovor. Svakako, na putu smo — da ubrzanije mijenjamo povijesnu sliku na koju smo navikli, gledajući je očima davno preživjelih shema građanskih jugoslavenskih i talijanskih historičara.

Bilješka o bibliografijama: Miroslav Bertoša, Građa za bibliografiju historije i kulture Istre. Prilozi jugoslavenskih autora. Istarski mozaik, Pula; počeo je objavljivati od br. 4—5, 1967. — Enzo Collotti, Silva Bon Gherardi, Adriana Petronio, La resistenza nel Friuli e nella Venezia Giulia. Guida Bibliografica. Impostata adiretta da Enzo Collotti. A cura di Silva Bon Gherardi e Adriana Petronio. Ed. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, zv. 1, str. 1—127, zv. 2, str. 127—666, Ribis, Udine 1979. — Zlatko Keglević, Bibliografija. Rasprave i članci o Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u časopisima i zbornicima SRH 1945—1970. Ed. Izdavački centar Rijeke, Posebna izdanja, Rijeka, 1979, str. 421. — Vlado Oštrić, Bibliografske bilješke o našoj literaturi za povijest jugoslavensko-italijanskih odnosa poslije drugog svjetskog rata. Časopis za suvremenu povijest Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, VII, 1, Zagreb, 1975, str. 321—332. Summary: Bibliographical notes on our literature about the history of Yugoslav-Italian relations after World War II, str. 332. — Salvatore Samani, Bibliografica storica di Fiume. Ed. Societa di studi Fiumani Roma, per i tipi dell'Istituto Tipografica Editoriale Venezia-Lido, Rim 1969, 140. str. — Salvatore Samani, Dizionario biografico Fiumano. Ed. Istituto tipografico editoriale Dolo, Venezia, 1975, 165. str. — Petar Strčić, Štampana riječ o otporima i borbama. Radnički, antifašistički, komunistički i narodnooslobodilački pokret Istre, Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara. Prilog bibliografiji. Knjige i brošure. Izd. Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Posebno izdanje, sv. 9, Rijeka, 1980, 160 str. — Petar Strčić, Povijest radničkog pokreta i NOB-a Rijeke. Prilog za nacrt sinteze. (S izborom literature). Dometi Izdavačkog centra Rijeke, XI, 9—10—11, Rijeka, str. 59—84. — Petar Strčić, Vanjskopoliitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine. Prilog za bibliografiju. Dometi, XI, 9—10—11, Rijeka, 1978, str. 59—84. — Fran Zwitter, Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942—1947. Zgodovinski časopis, II—III, Ljubljana 1948—49, str. 259 do 326. Bibliografija po voprosu Julijskoj Kraini i Triesta 1942—1947 (Kratkoe sodržanie), str. 325. Bibliography on the Problem of the Julian March and Trst—Trieste (Summary), str. 326.

Summary

ABOUT RIJEKA QUESTION 1918—1924

On the basis of extensive Italian, Croatian and Slovene literature the author examines the circumstances and the political situation in Rijeka in the period between 1918 and 1924, the foundation and activities of the Communist party, the attitude of Italy, the Yugoslav government and the two nationalities. Particular attention is given to the specific position of Rijeka from the end of World War I until the Treaty of Rome in 1924, with the social and economic structure of the city from the beginning of the century onwards being looked into as well.